

Maatschappelijk onbehagen en etnopopulisme

*Koen Abts*¹*

Rede uitgesproken bij het in ontvangst nemen van de Frans Van Cauwelaertprijs op woensdag 3 december 2014 te Brussel.

In West-Europa is een centrale vraag hoe de aantrekkingskracht van het populisme in de huidige samenleving sociologisch te begrijpen en te verklaren is. Vaak wordt gesteld dat populistische partijen het onbehagen van de moderniseringsverliezers hebben weten te kapitaliseren. Wat in deze analyses echter opvalt is dat gebruikte concepten nogal vaag blijven en dat de verklaringen onvoldoende antwoord geven op de vraag wat nu juist de maatschappelijke voedingsbodem van het populisme is; wie dan wel die verliezers zijn; wat dit onbehagen nu juist inhoudt; en hoe dit onbehagen omgezet wordt in een afkeer van vreemdelingen en politiek dan wel in een stem op populistische partijen. In deze bijdrage worden kort drie stellingen geformuleerd. Ten eerste vormen het maatschappelijke onbehagen en het hedendaagse populisme geen kortstondig intermezzo, maar zijn ze beide structureel verbonden met de overgang van een georganiseerde moderniteit naar een vloeibare moderniteit. Ten tweede kan het maatschappelijke onbehagen best begrepen worden als een combinatie van gevoelens van onzekerheid, relatieve deprivatie en machteloosheid en beperkt dit onbehagen zich niet tot de verliezers van de modernisering. Ten derde ligt het succes van het populisme net in het feit dat het heel diverse vormen van onbehagen kan kapitaliseren en heel verschillende subgroepen van kiezers kan aanspreken door een appel te doen op “wij, het homogene volk” als mobiliserende identiteit.

Ofschoon populisme als politiek fenomeen in deze bijdrage grotendeels buiten beschouwing gelaten wordt, is er toch een korte inleidende begripsdefiniëring nodig. Wat is populisme eigenlijk? In essentie verwijst populisme naar een dunne ideologie die de absolute soevereiniteit van het homogene volk bepleit. Dat betekent dat populisme ervan uitgaat dat het volk één en ondeelbaar is, dat de macht alleen aan het volk toekomt en dat de volkswil uitsluitend en rechtstreeks door een leider belichaamd kan worden. Populisten menen daarom in naam van het gewone volk te spreken, waarbij ze tegelijkertijd de samenleving opdelen in een ruimte van vrienden en vijanden: aan de ene kant het moreel goede volk, aan de andere kant de verwerpelijke volksvijanden.

* koenraad.abts@soc.kuleuven.be

¹ KU Leuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek

Hierbij wordt het volk op een antagonistische manier naar boven afgezet tegen de volksvreemde elite en naar onderen tegenover de afwijkende Andere die de eigenheid van het volk bedreigt. Wanneer de Andere verwijst naar vreemdelingen die niet tot de ethnos behoren, gaat het om etnopopulisme. De aanname is dan ook dat het etnopopulistische wereldbeeld een politiek cynisme combineert met uitgesproken etnocentrisme – namelijk een minachting tegenover politiek en vreemdelingen in combinatie met een sterke identificatie met het eigen volk. Tot hier deze korte uitweiding. Terug naar de drie stellingen.

De eerste stelling is dat de opkomst en de aantrekkingskracht van het populistische denken nauw verbonden is met de crisis van de georganiseerde moderniteit. Deze georganiseerde moderniteit – die een hoogtepunt kende tussen 1945 en 1975 – wordt vaak beschreven als een periode van relatieve zekerheid, stabiliteit en vooruitgang. Enerzijds werd economische groei immers gekoppeld aan de uitbouw van een sociale welvaartsstaat resulterend in een sterk vooruitgangsgeloof. Aan de andere kant werd de georganiseerde moderniteit gekenmerkt door krachtige wij-identiteiten op basis van religie en sociale klasse die niet alleen mensen een duidelijke plaats gaven in de samenleving, maar ook resulteerden in duidelijke sociale scheidslijnen en een relatief stabiele achterban voor de traditionele politieke partijen. In meer sociologische termen was de georganiseerde moderniteit gebaseerd op duidelijke externe grenzen en op een relatief stabiele interne structurering op basis van sterke collectieve identiteiten. Aan de ene kant stelt de natiestaat duidelijke grenzen aan de culturele en politieke gemeenschap en aan de sociale solidariteit, waarbij nationaliteit strak afbakent wie deel uitmaakt van de gemeenschap en wie niet. Aan de andere kant wordt de samenleving intern gestructureerd middels collectieve identiteiten op basis van sociale klasse, geloof en taal. In de Lage Landen zijn het de zuilen als vertegenwoordigers van de instrumentele belangen, culturele waarden en politieke macht van duidelijk afgebakende bevolkingsgroepen die in de georganiseerde samenleving intern voor binding en samenhang zorgen. Dit doen ze door de structurele conflicten binnen een pacificatiedemocratie te integreren resulterend in een soort van gewapende vrede – oftewel een relatief stabiele conflictstructuur op basis van nationaliteit, religie of klasse.

Vandaag zijn deze georganiseerde vormen van ‘begrenzing’ en ‘structurering’ echter almaar minder in staat om mensen te integreren en om maatschappelijke stabiliteit te garanderen. Processen van globalisering, europeanisering, migratie en individualisering hebben de gehele structuur van de naoorlogse samenleving grondig dooreengeschud. De stelling is dat de West-Europese samenleving zich sinds de helft van de jaren zeventig in een chronische staat van ingrijpende grensvervaging en destructureering bevindt, aangezien de traditionele mechanismen van demarcatie en integratie – zoals nationaliteit, sociale klasse of religie – almaar minder goed werken. De moderniteit wordt vloeibaar, wat resulteert in een opening van de gesloten praktijken en in nieuwe conflicten van demarcatie versus integratie die politiek gemobiliseerd kunnen worden. In een context waarin alles wat vast is vervluchtigt, roepen sommigen om een herstel, meer bepaald een bekrachtiging van de oude grenzen en structuren van de

georganiseerde moderniteit, wat zich uit in een roep om een gesloten samenleving die terugplooit op het Eigene en zich afkeert van het Vreemde. Dit is de diagnose van etnopolulisme met zijn klemtoon op particularisme en demarcatie. Anderen pleiten voor een meer open samenleving met nadruk op universalisme en op verdere culturele, economische en politieke integratie resulterend in een kosmopolitisch dan wel Europees project.

Voortbouwend op deze redenering, kan het hedendaagse maatschappelijke onbehagen begrepen worden als een opeenstapeling van sociaaleconomische, culturele en politieke onvrede voortvloeiend uit de ontsluiting van de georganiseerde samenleving. Ten eerste leiden processen van individualisering en globalisering tot een stijgende flexibilisering van de arbeid, tot een verder uit elkaar groeien van individuele en collectieve welvaart en tot het ter discussie stellen van de grenzen van de nationale solidariteit. Het gevolg is een economisch onbehagen, wat verwijst naar toegenomen gevoelens van sociale kwetsbaarheid, economische onzekerheid en relatieve deprivatie. Maar het verwijst ook naar een onbehagen gericht op de nationale welvaartsstaat, waarbij de pregnante vraag almaar meer wordt wie onder welke voorwaarden nog recht heeft op de vruchten van de collectieve welvaart. De discussie gaat hierbij vooral om de structurerende principes van sociale herverdeling: is het bijdrage, identiteit, behoefte of goed gedrag dat maakt dat iemand (nog) aanspraak kan maken op sociale zekerheid? Ten tweede zijn we op het culturele vlak getuige van een afnemende bindingskracht van de traditionele wij-identiteiten; een toename van culturele verschillen in de multi-etnische samenleving; en een toenemende nadruk op individualiteit wat leidt tot gevoelens van sociale des-identificatie en culturele onteigening. In wetenschappelijke kringen heeft men het over anomie. Hier gaat het om de kwestie of mensen zich nog thuis voelen in onze samenleving. Ten derde is er ook een stijgende politieke onvrede waar te nemen. Dit komt vooral voort uit de afnemende zeggingskracht van de traditionele ideologieën en de crisis van de grote verhalen, wat gepaard gaat met stijgende gevoelens van politieke verwaarlozing, onmacht en een gebrek aan perspectief. Meer fundamenteel gaat het echter om een crisis van de toekomst. Onder het mom van “morgen zal het allemaal wel beter zijn” of “onze kinderen zullen het zeker beter hebben” pacificeerde de uitbreidende welvaartsstaat en de hoopvolle toekomst gedurende lange tijd heel wat maatschappelijke onvrede. Vandaag zie je echter dat de toekomst hoe langer hoe minder verbonden wordt met orde, emancipatie en vooruitgang, en hoe langer hoe meer met wanorde, onzekerheid, dreiging, zelfs achteruitgang. Of hoe het vooruitgangsgeloof plaats maakt voor angst voor terugval en verlies. Niet alleen bij de lagere sociale klassen, maar ook bij de middenklasse.

Het maatschappelijk onbehagen verwijst echter niet alleen naar stijgende economische, culturele en politieke onvrede, maar meer fundamenteel ook naar de toenemende scheiding van collectieve belangen, identiteit en emancipatie. Waar het om gaat is dat sterke identiteiten zoals arbeidersklasse of geloofsgroep hoe langer hoe minder als totale identiteiten fungeren die in staat zijn om de sociale onvrede te integreren. Deze identiteiten slagen er niet meer in om individuen samen te brengen en te organiseren rond een centraal conflict of om een emancipatorisch en toekomstgericht

project in naam van het volk, de klasse of de vooruitgang voor te stellen. Het is juist dit tekort aan integrerende totale identiteiten, aan motiverende ideologieën en aan duidelijke symbolische identificaties in de huidige politiek die maken dat er vandaag sprake is van een populistisch momentum. Populisten slagen er met hun appel aan het homogene volk als absolute soeverein immers wel in om de belangen, de waarden en de macht van het gewone volk terug voor te stellen en te verdedigen op de politieke scène. Zeker in tijden van politieke desaffiliatie – waarbij kiezers zich niet meer herkennen in de projecten van de traditionele partijen – bieden populistische partijen een schijnbaar houvast en een verleidelijk politiek alternatief, omdat ze in hun vertoog net beloven de effectieve macht terug te geven aan het ene en ondeelbare volk. In tijden van onzekerheid straalt het populistische fantasma van “wij, het homogene volk” zekerheid uit: het biedt een nieuw toekomstperspectief, het geeft hoop op verandering, vernieuwing en verbetering. De eerste conclusie is dat het huidige populisme geen vluchtig fenomeen is, maar structureel verbonden is met de teloorgang van de totaliserende identiteiten van de georganiseerde moderniteit.

De tweede stelling is dat bepaalde groepen meer last hebben van de individualisering en de globalisering en dat het onbehagen en het etnopopulistische denken sterker leeft bij bepaalde sociale groepen, maar dat men moet oppassen de aandacht daartoe te verengen. Meestal worden de verliezers van de modernisering als het kernelectoraat van populistische partijen gezien, terwijl het maatschappelijke onbehagen de voedingsbodem zou zijn. De kritiek is echter dat de meeste analyses te weinig aandacht schenken aan wie juist die verliezers zijn en wat dan wel de constituerende ervaringen zijn van het onbehagen. In de literatuur wordt nogal snel scherp gesteld op de objectieve verliezers met absolute tekorten. Het zouden vooral mensen zijn met een tekort aan cultureel, economisch en sociaal kapitaal die moeite hebben met de huidige veranderingen omdat ze weinig onderhandelingsruimte en exitmogelijkheden hebben in het sociale verkeer. Deze visie stelt dat vooral laaggeschoolden, arbeiders, lage inkomens en ouderen meer afkerig zijn van migranten en politiek en meer ontvankelijk zijn voor het populistische appel. De eerste kritiek op de objectieve verliezersthese is dat deze benadering te veel de aandacht toespitst op de lage posities en hun absolute deprivatie. Op deze wijze onderkent het echter te weinig het onmiskenbare belang van relatieve deprivatie – namelijk tekorten die mensen ervaren wanneer ze de positie van de eigen groep beginnen te vergelijken met de posities van andere groepen. Eigen empirisch onderzoek geeft aan dat vooral laaggeschoolden last hebben van machteloosheid en relatieve deprivatie. Meer dan wie ook hebben zij de indruk geen controle te hebben over hun eigen leven en voelen ze zich onterecht achtergesteld en onvoldoende gewaardeerd in vergelijking met andere groepen – meestal migranten, hooggeschoolden en politici. Bij hen leeft het gevoel van collectieve achterstelling en machteloze miskenning. Maar tegelijkertijd blijkt uit dit onderzoek dat de ongerustheid en bezorgdheid van de middenklasse niet onderschat mogen worden. Zo is er een hele groep die niet zozeer vol verbitterd ressentiment zit, maar die wel heel onzeker en ongerust is over de toekomst van hun kinderen en de richting die de samenleving uitgaat. Wat opvalt is dat de meeste analyses weinig aandacht schenken aan het feit

dat sociale veranderingen niet alleen *wINNERS* en *losers* produceren, maar ook een grote tussengroep van bezorgde kwetsbaren – de zogenaamde *swimmers*. Deze laatsen vinden het almaar minder eenvoudig om hun sociale status te handhaven en zijn zeer bezorgd over hun eigen toekomst of toch die van hun kinderen. Hier groeit de relatieve deprivatie van de middenklasse, want ze ervaren niet zozeer een absoluut tekort, maar hebben wel de indruk dat hun sociale positie onder druk staat of alleszins niet vanzelfsprekend is. Zij vinden dat ze buitensporige inspanningen moeten leveren of te veel moeten bijdragen aan de collectieve welvaart in vergelijking met andere groepen. Dit illustreert dat zowel verliezers, kwetsbaren als winnaars zich in de positionele ruimte om heel uiteenlopende redenen benadeeld, miskend en misnoegd kunnen voelen en daarom hun toevlucht kunnen zoeken tot het populistische appel. De tweede kritiek op de objectieve verliezersthese is dat ze heel weinig aandacht heeft voor de constituerende ervaringen van onbehagen als bemiddelende factor tussen sociale structuur en sociale denkbeelden. Zo gaat men snel voorbij aan de alledaagse leefwereld van mensen en de wijze waarop zij de sociale veranderingen ervaren. Mijn onderzoek illustreert dat sociale desoriëntatie, economische onzekerheid, relatieve deprivatie en machteloosheid de kernervaringen vormen van het huidige onbehagen. Meer in het bijzonder blijken vooral gevoelens van relatieve deprivatie in combinatie met gevoelens van sociale onrechtvaardigheid en machteloosheid de aandrijfkrachten te zijn van een verbitterde wrok die zich niet kan uitdrukken. Dit onbehagen is de spil tussen sociale structuur en populistisch denken, waarbij vooral de machteloze deprivatie uiterst productief is in het opbouwen van alternatieve waarden en het aanwijzen van zondebokken.

De derde stelling is dat er een sterke relatie is tussen maatschappelijk onbehagen en etnopopulisme. Het uitgangspunt is dat binnen het etnopopulistisch wereldbeeld de onvrede geprojecteerd wordt op een vijandige buitenwereld die de schuld krijgt van de huidige malaise en het sociale onrecht, namelijk het politieke establishment en de migranten. Conceptueel gezien bestaat het etnopopulistische wereldbeeld in mijn benadering uit drie noodzakelijke attitudes, namelijk politiek cynisme, ethnocentrisme en welvaartschauvinisme. Ten eerste stoelt het populistische wereldbeeld op een politiek cynisme dat een minachting tegenover de gevestigde elites combineert met een appel aan het gewone volk. Het politieke establishment wordt verweten wereldvreemd en hypocriet te zijn en politici zouden louter met zichzelf bezig zijn, niet met de problemen van de gewone mensen. Ten tweede steunt het etnopopulisme op een cultureel nativisme dat het eigen volk centraal stelt en dat gekenmerkt wordt door een homogenistische, ethnocentrische, autoritaire en traditionalistische visie op sociale orde. Dit nativisme streeft naar een gesloten samenleving met krachtige grenzen. Het eigen volk is immers ingoed, terwijl de vreemden moreel verwerpelijk zijn. Ten derde is er het sociaaleconomische aspect waarbij het etnopopulisme een radicale kritiek op de feitelijke werking van de sociale welvaartsstaat combineert met een welvaartschauvinisme. Dit laatste stelt dat uitsluitend het eigen volk of tenminste diegenen die bijgedragen hebben en zich goed gedragen recht hebben op de collectief verworven welvaart. De kracht van het etnopopulisme is net dat het de machteloze frustratie van de verwaar-

loosde en miskende burgers terug een stem geeft. Enerzijds door het miskende volk met gezond verstand als absolute soeverein centraal te plaatsen. Anderzijds door het eigen volk te positioneren tegenover twee antagonisten, namelijk het politieke establishment aan de bovenkant en de vreemdelingen aan de onderkant. Beide protagonisten worden hierbij gezien als verantwoordelijk/schuldig voor de huidige problemen en als vijanden van het eigen volk. Ook hier weer moeten we ervoor waken de aandacht uitsluitend te richten op de meest radicale posities. Zo behoort slechts een hele kleine groep van kiezers tot de etnopolitistische groep die een cynische minachting ten aanzien van de politiek koppelt aan een radicaal autoritaire en ethnocentrische visie. Een veel grotere groep kan daarentegen beter omschreven worden als sceptici. Deze mensen minachten de politiek niet en zien de vreemdelingen niet als onverenigbare Anderen, maar staan wel heel sceptisch tegenover het huidige politieke bedrijf en de multiculturele samenleving: de vreemdelingen oefenen een buitensporige druk uit op de publieke orde en op de welvaartsstaat; de vreemdelingen doen onvoldoende moeite om zich aan te passen aan de gevestigde normen en waarden; de vreemdelingen dragen te weinig bij aan de sociale zekerheid, net zoals ze te weinig moeite doen om productief te zijn, te veel misbruik maken en daarenboven weinig dankbaarheid naar de gastsamenleving vertonen. Maar bovenal is de kritiek dat de gevestigde politiek dit zomaar laat gebeuren. De sceptici willen vooral politieke verandering, niet noodzakelijk een populistische omkering van de machtsrelaties waarbij de macht volledig bij het gewone volk komt te liggen.

Mijn empirische studie toont aan dat onbehagen moeilijk samengaat met culturele tolerantie en politiek vertrouwen. Het valt echter op dat niet zozeer sociale desorientatie of economische onzekerheid van belang is, maar wel dat relatieve deprivatie, machteloosheid en toekomstpessimisme de voornaamste aandrijfriemen zijn van het etnopolitisme. Juist de strijd om collectieve belangen binnen de nationale welvaartsstaat en de strijd om de juiste groepsposities binnen buurt en samenleving leiden tot gevoelens van benadeling, onrechtvaardigheid en onmacht. Dit geeft op zijn beurt aanleiding tot een etnopolitistische bijstelling die het eigen volk terug centraal stelt. Meer zelfs, het eigen volk moet de macht volledig in handen krijgen, zodat het terug voor zichzelf kan zorgen. In dit populistische fantasma worden de miskende laatsten opeens de machtige eersten. Wat ze in feite roepen is dat ze misschien geen macht hebben maar wel het gezond verstand. Toch blijft de invloed van het maatschappelijke onbehagen op populistisch stemgedrag minder massief dan we denken. Zo was een partij als het Vlaams Belang op haar electorale toppunt zeker niet te herleiden tot een partij van verliezers of tot een ressentimentspartij. De partij slaagde er immers in ook heel wat geschoolde en bezorgde kiezers aan te trekken. Op haar electorale hoogtepunt bleek uit de samenstelling van het partijelectoraat dat een kwart van de Vlaams Belang-kiezers vol wrok zat, dat de helft tot de bezorgde subgroep behoorde en nog eens een kwart zich helemaal niet onbehaaglijk voelde. Dit illustreert dat succesvolle populistische partijen niet alleen het wrokreservoir van de achtergestelde posities weten te kapitaliseren, maar ook de meer verdoken bezorgdheid van de hogere posities. Daarnaast blijkt dat het Vlaams Belang op haar hoogtepunt niet louter etnopolu-

listen onder haar kiezers telde. Natuurlijk is er bij dit partijelectorat een hele sterke roep om begrenzing of demarcatie. Met hun roep om “eigen volk eerst” neigt een deel naar een autoritair etnocentrisme, naar een cynisch anti-establishmentdenken en naar een particularistische solidariteit. Maar tezelfdertijd blijkt de rekruteringsbasis van dergelijke succesrijke populistische partijen verder te reiken. Zo is verkiezingssucces van alle nieuwe partijen afhankelijk van de mate waarin ze erin slagen om een electorale coalitie van verschillende groepen te smeden. In het geval van het Vlaams Belang bestond die electorale coalitie uit ongeveer één derde radicale rebellen en twee derde gematigde vernieuwers. De radicale rebellen zijn overtuigde kiezers wier wereldbeeld dicht aanschuurt tegen de etnopolulistische ideologie van het Vlaams Belang. Eigenlijk pleiten zij voor “eigen volk eerst” en stemmen zij grotendeels in met het programma, de partijleiding en stijl van het Vlaams Belang. De gematigde vernieuwers, daarentegen, staan op hun beurt eerder sceptisch tegenover de ontgrenzing en de destructivering van de georganiseerde moderniteit, maar ze zetten de Andere niet als radicale vijand apart. Zij staan voor een meer gematigde roep om demarcatie: de Andere moet niet uitgesloten worden, maar moet zich wel aanpassen. In feite zijn de gematigde vernieuwers meestal signaalkiezers die vooral politieke verandering willen, maar die tezelfdertijd heel wat kanttekeningen plaatsen bij de stijl en het programma van het Vlaams Belang, maar bij gebrek aan politiek alternatief lange tijd op die partij hebben blijven stemmen. De veronderstelling is dat het Vlaams Belang gedurende de laatste jaren vooral dit type van sceptische kiezers is kwijtgespeeld aan N-VA. De conclusie is dat het electoraat van populistische partijen niet één homogeen geheel is, maar dat het gaat om een electorale coalitie van diverse types van kiezers die in meerdere of mindere mate roepen om demarcatie.

Afsluitend, de crisis van de georganiseerde politieke identiteiten en de opgang van het populisme hebben het gehele politieke systeem grondig gewijzigd. Aan de ene kant evolueren we hoe langer hoe meer naar een toeschouwersdemocratie. Partijtrouw maakt plaats voor minder voorspelbaar kiesgedrag, waarbij politieke leiders en persoonlijkheden steeds belangrijker worden. Hoe dan ook, waar de partijdemocratie burger en politiek verbond via het middenveld, daar is de toeschouwersdemocratie aangewezen op de media. Als koppelteken is dat evenwel ontoereikend. Om binding te creëren, beroepen nieuwe politieke partijen zich in de vloeibare moderniteit daarom op metaforen zoals “wij, het volk” of “wij, de natie”. Dit zijn de succesrijke koppeltekens van de toeschouwersdemocratie. De vraag is echter of deze dunne identiteiten – in essentie zijn en blijven het immers lege betekenaren – in staat zullen zijn om de spagaat tussen burger en politiek te blijven overbruggen. Aan de andere kant zijn populistten erin geslaagd zijn om een nieuwe breuklijn van integratie versus demarcatie tot inzet van het politieke debat te maken. Heel wat maatschappelijke tegenstellingen worden op die manier geherdefinieerd in termen van universalisme versus particularisme, waarbij het in essentie om de keuze tussen een open en een gesloten samenleving gaat. Op het culturele vlak gaat het om de vraag in welke mate vreemdelingen en devianten deel kunnen uitmaken van de constructie van “wij, het volk”. Op het economische vlak gaat het niet louter om de tegenstelling tussen staat versus markt,

maar ook om de vraag wie op basis van welke voorwaarden deel kan uitmaken van de solidariteitskring van “wij, het volk”. Terwijl op het politieke vlak de vraag centraal staat of Vlaanderen, België dan wel Europa de gewenste demos is.

Bibliografie

Abts, K. (2012). *Maatschappelijk onbehagen en etnopopulisme: laatmoderniteit, burgers, resentment, migranten, politiek en Vlaams Belang stemgedrag*. Doctoraatsscriptie. Faculteit Sociale Wetenschappen KULeuven.